

Zorica Rajković

[Zavod za istraživanje folklor, Zagreb]

Izvorni znanstveni rad
UDK 39.001

Primljeno: 15. 11.1986.

 A rectangular box with a thin black border containing the title of the article in a large, simple, sans-serif font. The text is arranged in three lines: 'ZAŠTO', 'GOVORIMO', and 'O OBIČAJIMA?'.

ZAŠTO GOVORIMO O OBIČAJIMA?

Cilj je ovog razgovora da upozori na neriješena pitanja iz područja istraživanja običaja, da potakne rad na definiranju osnovnih pojmova i prihvaćanju zajedničke terminologije. U našoj recentnoj etnološkoj literaturi upotrebljavaju se tri termina (*običaj*, *obred* i *ritual*) kojima nisu objašnjena značenja i njihovi međusobni odnosi.

Nema sumnje da su običaji jedan od osnovnih pojmova naše etnologije. Njihovo isticanje u naslovima naših najstarijih etnoloških publikacija ukazuje na to da su tretirani kao znak prepoznavanja struke i njezina predmeta. Međutim, analizom i određenjem kompleksnog pojma običaja struka se nije mnogo bavila ili se, nažalost, bavila neadekvatno, ponekad ne uvažavajući zakone logike. Najčešće se preko teoretskih pitanja u vezi običaja u našoj etnologiji prelazilo na način kao da tu nema nekih dilema i kao da je sve implicite jasno.

Većina starijih pokušaja određenja sastojala se od opširnijih deskripcija, a isticala je u prvom redu da su običaji jedna od osnovnih karakteristika svake etničke, odnosno društvene grupe. Nekoliko u nas objavljenih definicija običaja varira zapravo definiciju srpskog etnologa Tihomira Đorđevića iz 1923. godine, prema kojoj su običaji "iskustvom i navikom stvorene odredbe, koje kao kakvi nepisani zakoni, upravljaju celokupnim životom i radom izvesnoga društva" (Đorđević 1923,3).

Poznato je da je vrlo teško definirati običaj (*A Dictionary of the Social Sciences*, 1964, 176, *custom*). Logička analiza Đorđevićeve definicije otkriva njezine slabosti, u prvom redu njezinu neadekvatnost - preširoka je. (Na isti bi se način npr. moglo definirati i običajno pravo, što nikako nije isto što i običaj). Ovdje, međutim, nije bitno

ustanoviti propuste logičke prirode, nego je važnije upozoriti da citirana definicija i njoj slične (ako ih se uopće može tako nazvati) odražavaju zapravo određeno shvaćanje i pristup u etnološkom istraživanju koji je bio svojstven jednom dijelu starije evropske etnologije, osobito one njemačkog jezičnog područja, pa preko nje i našoj. Prema tom shvaćanju, odnosno pristupu, a isto je vidljivo i iz Đorđevićeva citata, čini se kao da običaji postoje izolirano, na neki način izvan i iznad svega drugog, gotovo sami za sebe. Takav pristup je kritiziran, nazvan je fenomenološkim, tj. takvim koji običaje tretira kao jednoznačne fenomene a temeljne su mu pretpostavke historija i tradicija (Weber-Kellermann 1973; Rihtman-Auguštin 1973).

Danas je lako ustvrditi da se u Đorđevićeva doba običajima pripisivala suviše stroga i sveobuhvatna uloga, da je to bilo pretjerano i jednostrano; sasvim je druga stvar kaže li se da je cjelokupni život prožet običajima i da oni nastaju, traju i mijenjaju se u sklopu svih drugih komponenti određenog društvenokulturnog sistema.

Problemima određenja pojmova *običaj* i *obred* u novije se doba u nas pozabavio Milivoj Vodopija u magistarskoj radnji *Etnološko određenje pojma 'običaj'* (Vodopija 1978, ZIF rkp.993). On je podvrgao kritičkom pregledu naša dotadašnja određenja običaja (Radićevo, Đorđevićeva, Kremenšekovo, Vlahovićeva), osvrnuo se na određenja analognih pojmova u etnologiji njemačkog i engleskog govornog područja, te na kraju ponudio svoja određenja. Bez obzira na moguće kritičke primjedbe, Vodopijina studija je prvi rad te vrste u nas, a značajan i stoga što on uvažava rezultate recentnih istraživanja kompetentnih autora poput Weber-Kellermannove, Bausingera, Leacha i drugih.

Poznato nam je da se istom tematikom bavi i Radomir Rakić, ali nam konačni rezultati njegova višegodišnjeg rada još nisu dostupni. Od njegovih manjih radova iz tog područja za ovu priliku najinteresantniji je *Ogled o obredu*, u kojem je pošao od rječničke građe, a završio izvodenjem elemenata za jednu moguću definiciju obreda (Rakić, 1981). No, on je u tom radu objavio popis tema, odnosno radnji, koje smatra da se mogu tretirati kao obredi, a to su dijelovi ili elementi izdvojeni iz raznih običaja odnosno običajnih cjelina (npr. iz "ciklusa svadbenih običaja", itd.). Iz Rakićeva postupka, više negoli iz njegove eksplikacije, proizlazi da je on izdvojio *obred* iz šireg korpusa *običajaja*, bez preciznog navođenja kriterija kojima se rukovodio. Koliko mi je poznato, ni drugi autori koji u svojim radovima govore o *običajima*, *obredima*, *ritualima* nisu izričito odredili te pojmove i termine, niti se još netko u nas u novije vrijeme isključivo i sistematski bavio njima.

Zašto se danas vraćamo pitanju određenja običaja, obreda i drugih relevantnih pojmova? Traganje za definicijama nije nam svakako samo po sebi svrhom. Mogli bismo se možda zadovoljiti iscrpnim deskripcijama ili nekim novim konsenzusima, koji bi omogućili razumijevanje, kao što su i do sada postojala implicitna značenja na osnovu kojih se odvijao rad na skupljanju, klasifikaciji i etnološkim analizama pojedinih fenomena iz sfere običaja. Kad bismo, dakle, zanemarili težnju svake znanosti da usavrši svoj teoretski okvir, da postigne terminološku i pojmovnu jasnoću i usklađenost, ipak bismo morali pojasniti kojim se to fenomenima bavimo, već zato što se oni tako temeljito mijenjaju da stara prešutna značenja gube svaku važnost. Danas, kad se naša struka ne bavi više samo seljačkim segmentom društva i kulture, kad nije okrenuta samo prošlosti i traganju za prapočecima, još je teže odgovoriti čime se to mi bavimo, dokle sežu granice naše znanosti, koje su metode primjenljive (a koje možda specifične), pa i koji su pojmovi za nju relevantni.

One skupove pojava koje smo do sada zvali običajima i danas možemo uočiti kao

etnološki relevantne fenomene za naš prostor i naše vrijeme (što ne znači da je tako i u drugim etnologijama i drugim jezičnim područjima). Novi pristupi u etnološkom bavljenju tim i drugim pojavama (npr. semiološki) ne bi trebali izbaciti iz upotrebe naše termine (kao što su *običaj* i *obred*) preferirajući strane (npr. *ritual*) bez razložnog objašnjenja o neophodnosti takve zamjene. To ne znači da ne bismo prihvatili nove termine kad bismo znali zašto su oni podesniji. Nikako ne treba misliti da se zalažem za jezično čistunstvo ili tradiciju struke. Ako treba, možemo "običaje" izbaciti kroz prozor, ali moramo znati zašto to činimo i što predlažemo umjesto tog pojma i termina. Najgore što možemo uraditi jest da ponavljamo stare greške, da prelazimo preko pitanja i pravimo se da ne postoje ili da se odgovori podrazumijevaju. A ono što nam se nudi, što nalazimo u novijoj etnološkoj literaturi, to je terminološka zbrka: npr. termini *običaj*, *obred* i *ritual* javljaju se često u istim radovima bez obrazloženja što se pod kojim podrazumijeva. Nerijetko se sva tri susreću u istom tekstu, a po dva čak i u naslovima članaka. Čitatelju je prepušteno da razmišlja dešava li se to namjerno ili slučajno, ima li u tom sistema i u čemu su razlike. Ponekad se dade zaključiti da su sva tri termina ili, što je češće, samo dva od njih (*obred* i *ritual*) tretirani kao sinonimi. Autori se, dakle, u tim tekstovima ne izjašnjavaju o svojoj terminologiji, ali se ipak iz konteksta dade razabrati ili bar naslutiti da razlike postoje (ako ne na papiru a ono u glavama) i da ih autori znaju ili bar osjećaju. Poneki, svjesni zbrke, pokušavaju, gdje je to moguće, izbjeći izricanje termina, posežu za izrazima koji omogućuju da se razumije o čemu je riječ, a da se čovjek ipak ne izjasni (poklade su npr. dan kad se događa to i to ili naprosto događanje, praznik i slično). Mislim da je simptomatičan primjer prva publikacija iz serije "Etnološke sveske" što ju je izdalo Etnološko društvo Srbije 1978, a nosi naslov *Obredna praksa u Srbiji*. U njoj su objavljeni radovi sa savjetovanja *Društveno-ekonomski okviri obredne prakse u Srbiji*. Poneseni tim naslovom sudionici su uglavnom prihvatili termin *obred* i njime se obilno služili. Neki zatim bez pojašnjenja uvode i termine *običaj* i *ritual*. Nalazimo tu i neke podjele, odnosno spominjanje vrsta obreda ("agrarno-magijski obredi", "kolektivni seoski obredi", zatim kovanice kao "obredno-religijske radnje", "obredno-religijska ponašanja"). Neki su autori, iako u manjini, ostali dosljedno pri dobrom starom *običaju*. Jedna je autorica otišla najdalje u bezrezervnom prihvaćanju termina *obred* pa je čak sam čin rađanja postao obred, a davanje rakije porodilji "obredna medicinska praksa" (Knežević 1978).

Nisam dokučila zašto isti autor u jednom prilogu govori o "obredu o svetom Andreji", a u drugom o "običaju o Lazarevoj suboti" odnosno o "običaju nazvanom *lazarice*" (Kovačević 1978/1 i 1978/2). Dušan Bandić najprije je izložio što pod obredom podrazumijeva ("određene forme religijskog ponašanja"), štoviše on donosi i definiciju prema kojoj su obredi "specifični, normirani oblici ponašanja preko kojih jedna društvena zajednica teži da reguliše svoj zamišljeni odnos prema 'natprirodnom', 'onostranom'" (Bandić 1978). Ali i Bandiću se zatim dešava da isti postupak sudionika pogreba - izbjegavanje da se s groblja vraćaju istim putem - naziva najprije običajem, a zatim obredom ("U prvom slučaju pomenuti običaj možemo uvrstiti u pozitivne /magijske/, a u drugom slučaju u negativne /tabu/ obrede." -str.9), da bi kasnije uveo i termin *ritual* kao sinonim *obredu* (naizmjenice govori o "rusaljskom obredu" odnosno o "rusaljskom ritualu" -str.16-17).

Preferiranje termina *ritual* u radovima koji se temelje na angloameričkoj antropološkoj literaturi ne iznenađuje nas ako su autori dosljedni. U spominjanoj knjizi takav je slučaj s člankom Mirjane Prošić koja iz citirane literature preuzima i definiciju rituala, a termine *ritual* i *obred* tretira kao sinonime; no i u ovom slučaju ostaje otvoreno pitanje zašto

poklade, kojima se autorica bavi, nisu više običaj nego ritual odnosno obred, ili - kako kaže na drugom mjestu - ritualni ciklus, među čijim bitnim elementima spominje i pokladne zabave (Prošić 1978, 33-49).

Na neriješena pitanja određenja osnovnih pojmova nadovezuju se isto tako neadekvatno riješena pitanja klasifikacije. Dio dosadašnjih klasifikacija običaja temelji se na podjelama i nabranjima prilika odnosno datuma na koje se običaji događaju. Ostavimo li ponovno po strani logičke zamjerke, primjećujemo da je klasifikacija prema prigodama u kojima se običaji javljaju s vremenom postala još neadekvatnija nego što je prije bila, jer su se i te prigode značajno izmijenile. Tako npr. prigode religijskog karaktera koje prevladavaju u podjeli kalendarskih odnosno godišnjih običaja u najmanju su ruku "oslabile" s obzirom na izmijenjenu situaciju u odnosu države prema religiji, kao i različite obiteljske i individualne stavove prema vjeri. Promjene na planu tretmana i uloge vjere u poratnom razdoblju nisu izmijenile samo kalendar nego i neke bitne značajke običaja; određeni običaji potisnuti su iz javne sfere u obiteljsku ili su gotovo izbrisani. Pitanje odnosa religije i običaja i prije je bilo etnološki relevantno (sjetimo se samo tumačenja o preplitanju "poganskih" običaja i sadržaja kršćanskih blagdana), ali nikad nije bilo etnološki dovoljno rasvijetljeno (barem u nas). Nejasne su ostale granice vjerskog i običajnog, a kod današnjeg bavljenja tzv. godišnjim običajima ta pitanja su nezaobilazna. Očito je da više ne možemo praviti preglede i klasifikacije običaja slažući ih redosljedom vjerskih blagdana. Bez snage i spremnosti da iznađemo nove klasifikacije (što je sigurno u vezi s nedostatkom određenja osnovnih pojmova) pribjegli smo polurješenjima pa nove datume (npr. Dan žena) i prigode (npr. maturiranje) umećemo u stare popise, svjesni pomanjkanja pravih kriterija za takvo svrstavanje.

Moguće je, naravno, istim pojavama prići i na drugi način, zaobići dileme ove vrste ili ih bar ne isticati. To mogu oni što samo povremeno učine izlet u istraživanje običaja (obreda, rituala); mi "običajci" nismo te sreće. Pa da bismo našoj mucu eventualno našli lijeka, sazvali smo ovaj skup da potražimo pomoć, da zajednički poradimo na pojašnjenjima i eventualnom prihvaćanju zajedničke terminologije. Ako se pokaže preuranjenim ili nemogućim da prihvatimo neke definicije, bilo bi korisno da barem postignemo sporazum o tome koje termine možemo tretirati kao sinonime (možda *obred* i *ritual*), te da eventualno ustanovimo u kakvim su međusobnim odnosima. Shvaćanje *obreda* kao nečeg što se javlja unutar *običaja* (kao više strukturiran, formaliziran i ceremonijalan dio običaja) prisutan je u radovima Vodopije i Rakića. Terminološka nedosljednost mnogih autora, čini se, proizlazi iz nastojanja da se postignu neka razlikovanja, stupnjevanja ili nijanse, ali se to često čini više po sluhu i slutnjama, a ne svjesno, po stavu i uvjerenju.

LITERATURA

1964. *A Dictionary of the Social Sciences*, Tavistock Publications, London 1964.
- Bandić, Dušan
1978. *Primena dijalektičke dihotomije u analizi obreda*, "Etnološke sveske" I, Beograd 1978, 3-22.
- Dorđević, Tihomir
1923. *Naš narodni život, Naši narodni običaji*, Srpska književna zadruga, kolo XXVI, knj.174, Beograd 1923.
- Knežević, Srebrica
1978. *Alkoholna pića i obredna praksa*, "Etnološke sveske" I, Beograd 1978, 114-122.
- Kovačević, Ivan
1978. *Semiološki pristup proučavanju obreda - na primeru obreda o svetom Andreji*, "Etnološke sveske" I, Beograd 1978, 23-32.
1978. *Socijalni sadržaj običaja o Lazarevoj suboti*, "Etnološke sveske" I, Beograd 1978, 123-141.
- Prošić, Mirjana
1978. *Teorijsko-hipotetički okvir za proučavanje poklada kao obreda prelaza*, "Etnološke sveske" I, Beograd 1978, 33-50.
- Rakić, Radomir
1981. *Ogled o obredu*, "Gradina" 6-7, Niš 1981.
- Rihtman-Auguštin, Dunja
1973. Prikaz knjige *"Brauch und seine Rolle im Verhaltenscode sozialer Gruppen"*, "Narodna umjetnost" 10, Zagreb 1973, 380-382.
- Vodopija, Milivoj
1978. *Etnološko određenje pojma "običaj"*, magistarska radnja, rukopis Zavoda za istraživanje folklor sign.993, Zagreb 1978.
- Weber-Kellermann, Ingeborg
1973. *"Brauch und seine Rolle im Verhaltenscode sozialer Gruppen"*, Marburg 1973 (uvodna rasprava).